

Визначення нерівномірності розподілу продуктивних сил в регіональних економічних системах

Продуктивні сили є ключовим елементом економіки будь-якої країни. Для планування розвитку регіонів держави необхідно враховувати нерівномірність розподілу продуктивних сил в регіональних економічних системах. У роботі розглянуто методичний підхід до визначення нерівномірності розподілу продуктивних сил і на його основі здійснено аналіз існуючих регіональних стратегій розвитку регіонів України.

Productive forces are a key element of any economy. For planning of regional development of state should take into account the uneven distribution of productive forces in the regional economic system. In the paper a methodical approach to the definition of the unequal distribution of productive forces and on its basis the analysis of the existing regional development strategies of the regions of Ukraine.

Ключові слова: *продуктивні сили, регіональні економічні системи, нерівномірність розподілу*

Вступ. Зарубіжних та українських вчених останнім часом хвилює питання нерівномірності розвитку регіональних утворень їх держав. Проблемам нерівномірності регіонального розвитку присвячено багато наукових праць і практичних розробок. У Росії великий внесок у вирішення проблем нерівномірності розвитку регіонів внесли такі дослідники як С. О. Суспіцин [1], він бачить вихід із ситуації у формуванні в найбільш сприятливих частинах макрорегіонів зон інтенсивного розвитку, В. М. Лексин [2] зазначає, що проблема вирівнювання територій за рівнем розвитку зміщується в бік пріоритетного стимулювання розвитку відсталих територій, І. С. Кадочніков [3] бачить вирішення проблеми просторових диспропорцій в укрупненні і (або) інтеграції територій, Яременко Ю. В [4] розглядав економіку Росії як систему окремих самостійних анклавів, які можуть автономно технологічно існувати і самозащитяться.

Не відстають у дослідженні проблемних питань нерівномірності регіонального розвитку й українські вчені. Серед них Н.В. Божедарник, В.О. Сторонянська, І.М. Вахович, І.М. Лакатош, І.М. Новак та багато інших.

Дослідники у своїх працях торкалися питання нерівномірності розвитку з позиції його вимірювання та зміни в часових рамках. Оскільки на підставі їх розрахунків будуть розроблятися регіональні програми розвитку. Саме від точності та обґрунтованості результатів залежить подальший розвиток регіонів.

Для дослідження нерівномірності регіонального розвитку використовується багато різних методичних підходів. Представники російської школи регіонального розвитку віддають перевагу в цьому напрямку досліджень коефіцієнтним методам, а саме коефіцієнтам варіації.

Дослідники української школи також підтримують застосування саме цих методів. Так, наприклад, І. М. Новак [5] тип регіонального розвитку визначає з допомогою такого коефіцієнта варіації:

$$CV = \sqrt{\frac{n \sum x^2 - (\sum x)^2}{n^2}} : \bar{x} \times 100 \quad (1)$$

де

CV - коефіцієнт варіації;

x - змінні величини ознаки (варіанта);

n - кількість варіантів;

\bar{x} - середня величина ознаки.

Для оцінки надійності отриманих результатів за допомогою коефіцієнта варіації автор відзначає необхідність використання такої градаційної шкали (табл. 1).

**Шкала оцінки надійності отриманих даних за величиною
коефіцієнта варіації [1]**

Розмір коефіцієнта варіації	Оцінка надійності
$CV \leq 5\%$	Оцінка вважається надійною
$5\% < CV \leq 10\%$	Оцінка є придатною для кількісного аналізу, але її надійність не дуже висока
$10\% < CV \leq 25\%$	Оцінка придатна тільки для якісного аналізу, її слід використовувати дуже обережно
$25\% < CV \leq 50\%$	Оцінка вважається ненадійною
$CV > 50\%$	Інформація не оприлюднюється через непридатність для використання

А для оцінки рівня неоднорідності та диспропорцій у розвитку регіонів країни І. М. Новак пропонує застосовувати таку градаційну шкалу (табл. 2). В її основі лежать результати обчислення коефіцієнта варіації за запропонованою дослідником формулою, зазначеною вище. Цей метод дослідження регіональної нерівності відрізняється простотою і доступністю даних для відповідних розрахунків.

**Шкала оцінки рівня неоднорідності і диспропорцій
у регіональному розвитку [1]**

Розмір коефіцієнта варіації	Оцінка надійності
$CV \leq 10\%$	Сукупність регіонів є відносно однорідною, а рівень регіональних диспропорцій низький
$10\% < CV \leq 25\%$	Сукупність регіонів має середній рівень неоднорідності і диспропорцій
$25\% < CV \leq 50\%$	Сукупність регіонів має високий рівень неоднорідності і диспропорцій
$CV > 50\%$	Сукупність регіонів має надвисокий рівень неоднорідності і диспропорцій

Цю шкалу і будемо використовувати в ході дослідження показників розвитку регіонів України.

Для дослідження нерівномірності розвитку регіонів України були відібрані наступні групи показників: обсяг реалізованої промислової продукції, обсяг валової продукції сільського господарства – оскільки регіони діляться на промислові та аграрні; трудові показники: кількість безробітних, потреба в

трудових ресурсах (вакансії), чисельність зайнятого і незайнятого населення, кількість працевлаштованих; валовий регіональний продукт (ВРП) та валовий регіональний продукт на душу населення – ці показники є основними для визначення загального рівня розвитку регіонів; загальні обсяги експорту та імпорту товарів, обсяги інвестицій в основний капітал – показники як внутрішньорегіонального так і міжрегіонального розвитку регіонів, показник чисельності населення використовується для згладжування, тобто зведення до зіставлення регіонів.

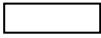

У ході дослідження використовувався коефіцієнт варіації, який запропонував вчений І. М. Новак. За результатами дослідження були сформовані три групи регіонів, у яких спостерігалася низька, помірна і висока динаміка вищезазначених показників.

У першій групі відзначалася низька динаміка зазначених показників – до неї потрапили такі області як Житомирська, Івано-Франківська, Миколаївська, Одеська області (табл. 3).

Таблиця 3

Група регіонів з низькою динамікою показників (перша)

Області	Обсяг виробництва	Безробіття	Вакансії	Інвестиції	Обсяг с/г прод.	Експорт	Імпорт	Чисельність незайнятих.	Чисел. зайятих	Чисельність населення	ВРП на 1 особу	ВРП	Середня З/П	Чисел. працевлашт.
Житомирська							///	///			■	■	■	///
Івано-Франківська	■		■		///			///			///	///	///	
Миколаївська	///			///		■	///	///			■	///	///	///
Одеська	///	■		///	///		■	///		///	■	■	///	

де – низька динаміка показників;
 – помірна динаміка показників;
 – висока динаміка показників.

Те, що області потрапили в одну групу ще не означає, що у них приблизно однакове економічне становище. Стабільний стан показників може означати як стабільно поганий так і стабільно добре становище в регіоні. Дуже

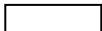

мінливим показником в цій групі є ВРП на душу населення. Це означає, що нерівномірність розміщення продуктивних сил в регіональних економічних системах має суттєвий вплив на цей показник. Висока динаміка показників експорту та імпорту спостерігається переважно у промислових областях.

Друга група характеризується помірною динамікою показників. У ній опинилися такі області: АР Крим, Волинська, Донецька, Запорізька, Рівненська і Чернігівська області (табл. 4).

Таблиця 4

Група регіонів з помірною динамікою показників (друга)

Області	Обсяг виробництва	Безробіття	Вакансії	Інвестиції	Обсяг с/г прод.	Експорт	Імпорт	Чисельність незайнятих.	Чисел. зайнятих	Чисельність населення	ВРП на 1 особу	ВРП	Средня З/П	Чисел. працівлашт.
АР Крим				■	▨		■	▨		▨	■	■	▨	▨
Волинська	▨		■		▨		■			▨	▨	▨	■	
Донецька	▨	■	■		▨		■	▨		▨	▨	▨	▨	▨
Запорізька	▨	■		▨	▨		■	▨		▨	▨	▨	▨	▨
Рівненська	■			▨	▨	■	▨	▨		▨	▨	▨	■	▨
Чернігівська	▨		■	▨	▨	▨	▨			▨	▨	▨	■	

де – низька динаміка показників;
 – помірна динаміка показників;
 – висока динаміка показників

У другій групі значно більше критичних показників: потреба в трудових ресурсах, імпорт і середня заробітна плата. Висока динаміка показника безробіття присутній у великих регіонах промислового типу – Донецькій і Запорізькій областях. Також в цих регіонах динаміка показника потреби в трудових ресурсах дуже велика. Поясненням може служити те, що професійна структура наявних безробітних не збігається з сучасною структурою вакантних робочих місць.

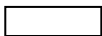

Третя група найбільш численна. Це група з високою динамікою показників. До неї увійшли: Вінницька, Дніпропетровська, Закарпатська, Київська, Кіровоградська, Луганська, Львівська, Полтавська, Сумська,

Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська та Чернівецька області (табл. 5).

Таблиця 5

Група регіонів з високою динамікою показників (третя)

Області	Обсяг виробництва	Безробіття	Вакансії	Інвестиції	Обсяг с/г прод.	Експорт	Імпорт	Чисельність незайнятих.	Чисел. зайнятих населення	ВРП на 1 особу	ВРП	Середня З/П	Чисел. працевлашт.
Вінницька		■				▨	▨	▨	■	▨	▨	■	▨
Дніпропетровська					▨			■		▨	▨	▨	
Закарпатська			▨	▨	▨	■	■		▨	▨	▨	▨	■
Київська		■		■		■	■			▨	▨	■	▨
Кіровоградська	■	■						▨	■		▨	▨	▨
Луганська								▨			▨	▨	▨
Львівська					▨				▨		▨	▨	▨
Полтавська					■			▨			▨	▨	▨
Сумська		■		▨			■			▨	▨	▨	
Тернопільська			▨	■		■			▨		▨	▨	▨
Харківська		■		▨				▨			▨	▨	▨
Херсонська					▨						▨	▨	▨
Хмельницька		■			■	■	■	▨		▨	▨	▨	▨
Черкаська	■			▨	■	■	■	▨		▨	▨	▨	▨
Чернівецька		■			▨	▨		▨	▨	▨	▨	▨	▨

де – низька динаміка показників;
 – помірна динаміка показників;
 – висока динаміка показників

У третій групі регіонів максимально зосереджені показники розвитку, які мають високу динаміку. Такими показниками є безробіття, потреба в трудових ресурсах, експорт, імпорт, середня заробітна плата, ВРП на душу населення, чисельність незайнятих. У цій групі присутня закономірність, що при високій динаміці незайнятих громадян потреба (вакансії) залишається помірно стійкою до змін. Причиною цьому може служити лише висока сезонна міграція працівників (переважно західні області – Закарпатська, Львівська, Тернопільська області).

Несиметричність стану внутрішньої регіональної системи визначається несиметричністю стану промисловості або сільського господарства. На ці показники найбільший вплив справляє стан безробіття в кожному регіоні. Винятком є лише Черкаська область, де при високій стійкості трудових показників, обсяги виробництва мають високу динаміку як у промисловості, так і в сільському господарстві.

Заслужує уваги і той факт, що висока контрастність спостерігається не тільки в розрізі областей, але і в розрізі самих показників. Так найбільш мінливими виявилися такі показники як рівень безробіття, потреба в трудових ресурсах (вакансії), показники експорту та імпорту, ВРП на душу населення і, як наслідок, середня заробітна плата. Усі інші показники виявилися більш помірними і стабільними.

Після аналізу необхідно зробити наступні проміжні висновки:

висока динаміка показника потреби у фахівцях і чисельності незайнятого населення в багатьох випадках не співпадають це свідчить про нерівномірність розвитку економіки регіонів;

несиметричність стану показника безробіття визначає несиметричність стану промисловості або сільського господарства (винятком є Черкаська область, де така ситуація може бути викликана великою питомою вагою хімічній та нафтохімічній промисловості);

висока динаміка чисельності незайнятих при стабільній потребі трудових ресурсів свідчить про надвисоку плинність незайнятих громадян у службі зайнятості (сезонна міграція незайнятого населення за межі області чи країни);

висока динаміка показників експорту, імпорту, потреби у фахівцях здійснюють значний вплив на ВРП;

асиметричність розміщення продуктивних сил у регіонах впливає на показник ВРП на душу населення.

Кожна область має розроблену Стратегію розвитку, щодо якої можна проаналізувати регіон на наявність високодинамічних показників. Тобто, чи відповідає дійсній ситуації стратегія розвитку, яку склали керівники областей.

Перша група областей є найменш проблемною. Житомирська, Івано-Франківська, Миколаївська області мають цілком обґрунтовані стратегії, на підставі яких розробляються заходи щодо поліпшення ситуації у проблемних

галузях. Одеська область хоча й має велику розгорнуту стратегію розвитку, де розглянуто всі проблемні сторони як економічної, так і соціальної сфери області, але питання імпорту і розвиток міжрегіонального та транскордонного співробітництва залишається відкритим.

Друга група областей характеризується менш стійкою динамікою показників розвитку і має помірну асиметрію. Волинська, Донецька і Чернівецька області мають чітко орієнтовані стратегії як на рішення проблемних моментів так і розвиток тих галузей, де ситуація не є критичною.

Стратегія розвитку АР Крим має чітке спрямування на модернізацію санаторно-курортного і туристичного сектора економіки АРК. Також пріоритетними є агропромисловий сектор, промисловість та транспорт. Але критичними показниками виявилися капітальні інвестиції, обсяг імпорту і ВРП. Отже жодний напрямок Стратегії не може допомогти вирішенню проблем, що виникли в зазначених галузях. Відсутні пункти про регіональне та прикордонне співробітництво, заходи по залученню інвестицій, але виконання стратегічних цілей дозволить домогтися поліпшенню інвестиційного клімату в регіоні.

У Запорізькій області показники схожі на попередні. Безробітні і потреба у фахівцях донині залишаються нагальною проблемою у промислово розвинених областях. Але розробники Стратегії регіонального розвитку Запорізької області на період до 2015 року [6] не подбали про вирішення цих питань. Навіть високодинамічний показник обсягу імпорту товарів не був врахований у цій Стратегії. Її пріоритетами є екологія, туризм та інвестиційна привабливість регіону.

Рівненська область має проблеми в промисловості, експорту і, як наслідок, не стабільна динаміка середньої заробітної плати. Стратегія економічного та соціального розвитку Рівненської області до 2015 року [7] ставить за мету підвищити ефективність промислового і агропромислового потенціалу, підвищити доходи населення області. Неврахованим залишився тільки показник обсягу експорту.

Третя група найбільш численна. У неї потрапило 15 областей України. Для цієї групи характерна висока динаміка показників розвитку. Для Вінницької, Дніпропетровської, Закарпатської, Київської, Львівської, Полтавської, Херсонської та Хмельницької областей при виконанні всіх

розроблених заходів, які були запропоновані в їхніх стратегіях, не виникне труднощів зробити крок на новий рівень розвитку регіонів. Адже стратегії були розроблені з урахуванням усіх наявних в областях проблемних зон.

Кіровоградська область має найбільше високодинамічних показників. Це означає, що майже всі сфери життєдіяльності відчують глибокий дисбаланс у своєму розвитку. Висока динаміка безробіття і нестабільна робота промисловості залишають свій відбиток на всій економіці регіону. Стратегія економічного і соціального розвитку Кіровоградської області на період до 2015 року [8] має на меті розвиток промислового потенціалу регіону, формування високотехнологічного аграрного сектору, розвиток транспортно-транзитного потенціалу, розвиток регіонального ринку послуг стабільний соціальний розвиток, де пропонують вирішити накопичені проблеми щодо трудових ресурсів області.

Але питання експорту й імпорту товарів були втрачені з уваги укладачів і не потрапили в Стратегію.

У Луганській області кількість високодинамічних показників майже така ж, як і в Кіровоградській області. Але показник обсягу реалізації промислової продукції має досить стійку динаміку, що в подальшому може позитивно відбитися на інших показниках. Що стосується трудових показників, то в Стратегії економічного і соціального розвитку Луганської області на період до 2015 року [9] присутній такий стратегічний напрям як «Розвиток людського потенціалу». На його основі передбачається розробка заходів щодо поліпшення демографічної ситуації, забезпечення раціональної зайнятості населення, підвищення ефективності використання трудових ресурсів та інше. Експорт та імпорт області також є критичними показниками, але в Стратегії відсутні які-небудь кроки щодо їх поліпшення. Щодо показника ВРП, то критичним він стає тільки при розподілі на душу населення. Так що при реалізації напрямку «Розвиток людського потенціалу» динаміка показника повинна покращитися.

Сумська область також страждає від проблем з персоналом. Критичними показниками в цій області є безробіття, потреба у фахівцях і загальна чисельність населення регіону. Загальноекономічними критичними показниками в області є обсяг сільськогосподарської продукції, імпорт, ВРП на душу населення та середня заробітна плата. Стратегією соціально-економічного

розвитку Сумської області на період до 2015 року [10] планується розвивати людський потенціал і соціальну сферу, що, можливо, вирішить проблеми з трудовими ресурсами. Формування високоефективного виробничого та агропромислового комплексу і підвищення конкурентоспроможності дозволить поліпшити динаміку показників обсягу сільськогосподарської продукції, ВРП і середньої заробітної плати. Щодо поліпшення показника імпорту, то в Стратегії відсутні які-небудь пункти про це.

Тернопільська область так само як і Сумська орієнтована на виробництво сільськогосподарської продукції, тому і проблеми у них схожі. Тернопільська область також має високодинамічні показники по валовому обсягу сільськогосподарської продукції, експорту, імпорту товарів, ВРП, ВРП на душу населення, обсягом капітальних інвестицій та середньої заробітної плати. До цього також слід додати вже зазначену проблему з трудовими ресурсами. Стратегія розвитку Тернопільської області на період до 2015 року [11] має в своєму складі такі напрямки, як розвиток високопродуктивного агропромислового комплексу, розвиток інвестиційної привабливості регіону і конкурентної економіки, розвиток людських ресурсів, продуктивна зайнятість населення, ефективна система надання соціальних послуг та інше. Ці напрямки дають можливість розробити заходи з врегулювання питань з працевлаштуванням населення, залучення інвестицій в регіон та поліпшення динаміки ВРП і середньої заробітної плати. Недостатня участь області у міжрегіональному ринку товарів України формується в проблему експорту товарів за межі області. Така проблема дійсно є, але в Стратегії вона згадується лише мимохідь як можливість укладення договорів про партнерство з євро регіонами і розробка програм зовнішньоекономічного співробітництва.

Харківська область унікальна за своїми ресурсами і напрямками економіки. Це не тільки машинобудівна, але і аграрна область, центр культури і науки, що в подальшому зумовить розвиток нових технологій і впровадження їх у всі сфери життя. У Харківській області також присутня проблема трудових ресурсів. Висока динаміка показника безробіття і потреби у фахівцях показує невідповідність наявних претендентів тим вимогам і професійним знанням, які потребують сучасні роботодавці. Також високу динаміку мають показники експорту та ВРП на душу населення. Стратегія сталого розвитку Харківської

області до 2020 року [12] передбачає насамперед оновлення паливно-енергетичного комплексу, розвиток високотехнологічного та наукоємного виробництва, і посилення прикордонного співробітництва. Ці кроки повинні вирішити проблеми динаміки ВРП та експорту, але проблеми трудових ресурсів залишаються відкритими.

Черкаська область – єдиний регіон з усієї України, де відзначалася висока динаміка як в обсягах реалізованої промислової продукції, так і у валовому обсязі сільськогосподарської продукції, також критичними показниками виявилися експорт, імпорт товарів, ВРП та ВРП на душу населення. Зазначимо лише, що жоден трудовий показник не має критичних позначок, тобто всі вони мають стійку динаміку. Стратегія розвитку Черкаської області до 2015 року [13] передбачає такі напрямки як реконструкція і технічне переозброєння підприємств машинобудівної галузі, хімічної промисловості, розвиток агропромислового виробництва та інше, що може стабілізувати динаміку показників промисловості, сільського господарства, ВРП і середньої заробітної плати. У Стратегії зазначено тільки можливість міжрегіонального та міжнародного співробітництва в галузі туризму та рекреації. Заходи щодо поживлення товарообігу відсутні.

Чернівецька область також потрапила до групи областей, де є проблема з трудовими ресурсами: критична динаміка показників безробіття, потреби у фахівцях, чисельність незайнятого населення і чисельності працевлаштованих. З економічних показників критичними є показник капітальних інвестицій і середня заробітна плата. У Стратегії розвитку Чернівецької області на період до 2015 року [14] не було звернено увагу ні на один критичний показник.

Отже, провівши аналіз стратегій розвитку областей України і порівнявши результати з нинішнім положенням регіонів, слід зробити наступні висновки:

у більшості стратегій розвитку областей були враховані критичні показники розвитку та укладачами запропоновано відповідні заходи щодо поліпшення ситуації;

у Чернівецькій області стратегія розвитку не відображає стан регіону, яке проявилось при аналізі. Тобто Стратегія розвитку Чернівецької області має зовсім інші напрямки і цілі, які зовсім не відповідають сучасній ситуації в регіоні;

при складанні стратегій розвитку регіонів деякі критичні показники залишилися без уваги укладачів. Причиною цього може бути термін, на який створювалася відповідна стратегія (стратегія на період 2004-2015 роки могла не врахувати зміни, що відбувалися протягом 2004-2012 років);

безпосереднє втручання в регулювання критичних показників областей може порушити нестійку їх рівновагу, але при поступових діях, які дійсно сприяють поліпшенню в тій чи іншій сфері, такі заходи повинні мати місце;

необхідно постійно здійснювати моніторинг за виконанням намічених заходів і постійно відстежувати наслідки цих втручань і, при необхідності, вносити корективи.

Література

1. Суспицин С.А. Сценарный анализ потенциальных пространственных трансформаций экономики России: методические подходы и эмпирические оценки. // Проблемы прогнозирования. – 2006. – № 4. – С. 162–165.
2. Лексин В. «Региональные столицы» в экономике и социальной жизни России. // Вопросы экономики. – 2006. – №7. – С. 89.
3. Кадочников И.С. Противоречия пространственного неравновесия. // РЭИЖ [Электронный ресурс]: Интернет-журнал АТиСО – Режим доступа : <http://www.e-rej.ru/Articles/2003/Kadoshnikov.pdf>, - вільний. Загол. з екрану. С.5.
4. Яременко Ю.В. Экономический рост. Структурная политика. // Проблемы прогнозирования. – 2001. – №1. – С. 285.
5. Новак І. М. Соціальний розвиток регіонів України: оцінка та напрями зменшення диспропорцій: [Монографія] / І. М.Новак ; Ін-т економіки пром-сті, Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України. – Донецьк ; Київ, 2008. – 196 с.
6. Стратегія регіонального розвитку Запорізької області до 2015 року // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.zoda.gov.ua/images/article/original/000014/14916/strategy-2015.pdf>, - вільний.
7. Стратегія економічного та соціального розвитку Рівненської області до 2015 року // [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.rv.gov.ua/sitenew/main/ua/4426.htm>, – вільний.
8. Стратегія економічного і соціального розвитку Кіровоградської області на період до 2015 року. // [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://ekonomika.kr-admin.gov.ua/index.php?action=programa/programa_10.txt, – вільний.

9. Стратегія економічного та соціального розвитку Луганської області на період до 2015 року. // [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://oblrada.lg.ua/content/rishennya-%E2%84%96-2410-vid-25092008-rpro-zatverdzhennya-strategii-ekonomichnogo-ta-sotsialnogo-roz>, – вільний.
10. Стратегія соціально-економічного розвитку Сумської області до 2015 року. // [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.stategov.sumy.ua/docs/strat_2007.pdf, – вільний.
11. Стратегія розвитку Тернопільської області на період до 2015 року. // [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://uadocs.exdat.com/index-44332.html>, – вільний.
12. Стратегія сталого розвитку Харківської області до 2020 року. // [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.kharkivoda.gov.ua/documents/2922/104.pdf>, – вільний.
13. Стратегія розвитку Черкаської області до 2015 року. // [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.oda.ck.ua/docs/prog/Strategiya2015.pdf>, – вільний.
14. Стратегія розвитку Чернівецької області на період до 2015 року. // [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://oda.cv.ua/page/strategiya-rozvitku-chernivetskoj-oblasti-na-period-do-2015-roku>, – вільний